

СПЕЦИФІКА АВТОРСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ НАД
МАРГІНАЛЬНИМИ СТАНАМИ ОСОБИСТОСТІ
В ОПОВІДАННІ «ПСИХІЧНА РОЗРЯДКА»
ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ

У статті означено й досліджено основні аспекти авторської модерністської рефлексії над маргінальними станами особистості в оповіданні Тодося Осьмачки «Психічна розрядка». Указано на актуалізацію авторської рефлексії в період розгортання модерністського мистецького дискурсу, на специфічні риси охудожненого автобіографізму та рефлексії, на причини психотизації творчої особистості початку ХХ століття. В аналізованому оповіданні виявлено масштабність художнього осмислення межових психологічних станів людини, зокрема творчої особистості Гарасима Сокири, який, розчарувавшись у великій ідеї – порятунку України новим словом, стає жертвою божевільного садиста психіатричної клініки. Так автором виписано остаточний вердикт радянському соціуму з тотальним контролем та бездуховністю, з нищенням справжніх творчих особистостей та демократичного світоустрою.

Ключові слова: модернізм, авторефлексія, межовість, маргінальність, психотичність, самоосмислення, авторська позиція, танатичні мотиви, психологія жертви.

Постановка проблеми. Суб'єктивний компонент українського мистецтва вперше виразно репрезентується в період розгортання українського романтизму, а починає актуалізуватися на рубежі ХІХ – ХХ століття (ранній модернізм), коли рівень самоусвідомлення, здатність до рефлексії досягли певного рівня. У такий спосіб суб'єктивність шукала й знаходила все нові й нові способи для власної об'єктивації. Зрозуміло, що на еволюцію суб'єктивізму раннього українського модернізму вплинули філософізація, психологізація мистецтва, а конкретніше – криза об'єктивізму, усвідомлення відносності людських знань. Модерний індивід

бачить оточення абсурдним. Звідси – гранично суб'єктивний самовираз, при якому художня реальність характеризується мінімальними зв'язками з об'єктивною дійсністю. Кожна людина в модерністській свідомості – цілий Усесвіт, космос, поза яким – абсурд. Тому автор-модерніст сам претендує на те, щоб посісти місце Бога-творця, а головним предметом його зацікавленень стає внутрішній світ людини, його межові стани.

Аналіз публікацій та досліджень. М. Моклиця визначила, що саме парадокси філософської думки (себто криза об'єктивізму) продемонстрували формування суб'єктивності. «Це відбувається тоді, – пише авторка, – коли особистість усвідомила себе окремою складовою буття, а не певним доповненням колективного організму» [1, с.116]. Повсякчас відбувається «наголошення суб'єктивності», актуалізується потенціал інтелектуальної суб'єктивності, тоді «або автор тримає героя на віддалі, не намагається змалювати його почуття, або занурюється у внутрішній світ героя і наділяє його особистісно пережитим» [1, с.135].

Тобто будь-яка психоемоційна рефлексія є вільним розпросторенням власної сутності, повсякчасним феноменальним і принагідним віднайденням себе, власного «я». Як зауважив Т. де Шарден, «особистість – персоналізація, все через неї». Тому художність для письменника стає не стільки досконалістю форми, скільки масштабністю особистості митця, яка знайшла для себе адекватне втілення. «Чим складнішим, довшим, глибшим був процес самоусвідомлення, тим вагомішим буде результат творчості, – відзначає М. Моклиця, – чим масштабніший художник, тим очевиднішою є дві складові його методу: він глибоко споріднений з епохою, виражає її найглибші рухи і тенденції і в той же час він самотній, неповторний, обумовлений власною психікою і світобаченням» [1, с.147].

Мета студії – прослідкувати специфіку авторської рефлексії над маргінальними станами особистості в оповіданні «Психічна розрядка» Тодося Осьмачки.

Виклад основного матеріалу. Український модернізм початку століття формує такий дискурс, який був би спрямо-

ваний на індивідуально-творчу практику митця. Таким чином, з'являється принципова індивідуальна суб'єктивність, проза й поезія модернізму набуває гіпертрофовано-особистісного характеру, замість масовізму в епіцентр твору повертається авторське «я», репрезентується проблематика природи суб'єктивного досвіду. Така творчість стає рефлексією над власним «я», певним експериментом над власною психікою, постійним рухом углиб внутрішнього світу, що завершується індивідуалізмом, егоцентризмом автора (герої стають засобами опосередкованого самовиразу). Внаслідок абсолютизації індивідуального авторського «я» образ світу суб'єктивізується і в рисах дійсності відбиває індивідуальність автора, змінюється разом з його духовною еволюцією. Художній світ і образи модерністських творів вибудовувалися таким чином, що читач легко міг бачити «крізь» них суб'єктивну авторську позицію, зміщувався акцент від події до її авторського сприйняття.

Перші «модерністські пропозиції» М. Яцківа, М. Вороного, Г. Хоткевича репрезентувалися посиленням індивідуальності автора. З'являються тексти, де основним компонентом стає не оповідь, а авторські почуття, враження, асоціації. Еволюція модерністського індивідуалізму спостерігається вже у перших, так званих інтелектуальних романах В. Петрова, В. Підмогильного, М. Хвильового. Так, скажімо, у «Місті», «Докторі Серафікусі» чим ближче до фіналу, тим ставав відчутнішим голос автора, який виважено й чітко висловлює власні думки з різноманітних питань, дистанціюється від своїх героїв іронічними коментарями. Рефлексуючі герої, котрі з'являються у прозі В. Винниченка, М. Хвильового, В. Підмогильного, стають засобами вираження суб'єктивної позиції автора; через їхнє світобачення і психіку чітко проглядається конкретна ідея письменника.

Такі явища М. Моклиця пояснює актуалізацією процесів самоусвідомлення, новими світоглядними критеріями: «...чим ближче до нового часу й далі, до ХХ століття, тим очевидніше актуалізується в людському устрої процес рефлексії, ...що об'єктивується явищами з посиленням

суб'єктивізмом. Психологічна картина як реального, так і відбитого в мистецтві внутрішнього життя людини з часом ускладнюється і стає все більш суперечливою...» [1, с.237].

Звичайно ж, така творчість постає як буття авторської свідомості, буття суб'єктивності, індивідуальна реальність, що здійснюється через усвідомлення національної незреалізованості сучасності, мови, а через це – переживання творчої депресії та еволюції власної індивідуальності, усвідомлення себе окремою складовою світу, а не певним доповненням колективного «ми». Процеси суб'єктивізації світу, котрий сучасники-модерністи намагаються ґрунтовно зрозуміти, пояснити та перетворити, співмірно пов'язані з тотальною акцентацією «на просторі індивідуальної душі», на самоспостереженні, тобто на рефлексії.

Модерністський авторефлексивний текст виникає як намагання подолати страх перед зникненням, перед розщепленням власного «Я», перед загрозою власному процесу індивідуації, перед неможливістю вступити в симбіоз. Отже, якщо світ хаотичний і невлаштований, якщо деструктивні соціальні реалії загрожують власному існуванню, то ствердження власного авторського буття відбувається через формування рефлексивного суб'єкта свідомості. Тобто власне «Я» стає світом, до якого митець прагне все більше повертатися та зосереджуватися тільки на власних почуттях, потребах, комплексах, переживаннях. Загальна екзистенційна ситуація, яку пізніше К.Ясперс визначив через метод трансцендування, а Ж.П.Сартр – через трактування, полягає в тому, що будь-що стає об'єктом для особистості, будучи наближеним до неї, включеним у сферу її переживання. Так людина перебуває весь час ніби назовні себе самої, своєї суб'єктивності [2]. Це бачення себе «збоку», «іззовні», коли власне «Я» перетворюється на об'єкт, витворює особливу ситуацію мистецького самозосередження та інтересу до власного творчого «Я».

З такої позиції цікавою для дослідницьких стратегій стає творчість українського прозаїка Тодося Осьмачки. Т. Осьмачка, як і ціла когорта українських митців епохи

«розстріляного відродження», спричиненого соціальними катаклізмами першої половини ХХ ст., опинився в ситуації психологічного перелому [3; 4]. Більшовизм, відкидаючи націєтворчу традицію і насаджуючи модерний космополітичний світ, залишив унікальний психологічний матеріал для розуміння феномену національної творчості в умовах тотальних репресій. Оскільки свобода – основа для реалізації творчого таланту, то психобіографія Т. Осьмачки є виявом того, як позбавлення свободи стає головною причиною психотизації творчої особистості. Як відзначала О.Піскун, «для Т. Осьмачки українська соціальна катастрофа стала головною проєкцією для творчості, яка могла бути єдиним виходом з катастрофічного пригнічення. Його твори виразили глибинне українське бажання подолати трагічне знецінення націєтворчого процесу. Проза письменника тісно пов'язала суб'єктивну психіку і соціум, повною мірою виразила ситуацію, в якій соціальна несвобода викликає захисну агресію у формі правдивого слова. Наскрізними у його творчості стали танатичні і демонічні мотиви для відображення людської деструктивності. Більшовицький соціум, який структурував відносини на основі опозиції «кати – жертви», негативно позначився на психології творчості українського митця. Провідною установкою його прози стала психологія жертви, вербалізована бунтівною образністю» [5, с.38]. З цього погляду зацікавлює психосемантичне наповнення оповідання письменника «Психічна розрядка».

Автор з перших рядків акцентує увагу на психологічному стані молодого чоловіка, який подумки рефлексує з приводу невтішної екзистенції: «Хлопець, видно, сюди навмисне прийшов і, видно, не перший раз. Він сидів і дивився понад смугою Куцівського шляху в долину. У всій його поставі почувалася самотня і скривджена дума. Очі були повні смутку і безмежного, нікому не потрібного жалю, який держався в душі і прозорів там силою червневих полів» [6, с.2]. Так автор апелює, з одного боку, до діяльної свідомості, а з іншого – до філософського споглядання речей: «Опинившись дома, він нічого не робив у дворі свого батька і матері, які

з дочкою, а з його сестрою, з ранку до вечора працювали у колгоспі, а Гарасим блукав мовчазно понад річкою Носачівкою або просиджував аж тут під берестком до пізнього вечора» [6, с.2] .

Для прихованої сутності письменника загалом стають характерними небезпечна тотальність інтонацій та афект страху перед агресивним несвідомим, що постійно проявляється в образах, емоційних реакціях його персонажа. Це особливо спостерігаємо при описі зовнішності Гарасима: «Чуб нестрижений звисав одним жмутком на правий бік; з-під нього випиналося гарне, високе чоло, і в густих бровах сяли надхненною ніжністю великі сірі очі з відсвітом чогось ясного і прекрасного, але потемнілого... Таке враження викликає теплий і тихий літній день з захмареним сонцем тоді, коли він відбивається у спокійнім без настрою оці людини, чи у оці товарики, чи у оці голуба... Але це так здавалося, бо якби протяжно подивилася чутлива душа у очі Сокирі, то вона б не стямилася від раптового болю, який перший раз почула б, але який з нею жив щохвилини, не даючи про себе знати нічим» [6, с.4].

Автор у тексті, що є своєрідним координатором багатоскладової єдності, яка позначена скупченням метафор, символів, плетивом фраз, які ніби розпорошуються при сприйманні твору і нагадують розпад цілісного світу, прагне виробити механізм самозбереження і саморозвитку культури, яка поглинається марнотою, але може воскреснути в слові: «Бо так, як ми бачимо велику брилу каменя, з якої може тямущий різьбар витесати людську радість і смутну людину... і цим може визволити живе людське серце з каменю, в якому воно споконвіку пробуває... Так само тепер єсть наше людське горе по всій Україні, зібране з усіх колгоспів у якісь одні людські груди, в один якийсь стогін... І він, цей стогін, не має ніякого значення, як і рев теляти, коли його ріжуть... Він матиме його тільки тоді, коли йому хтось дасть форму слова... візьме його у стрункий твір... Тоді він може піти як жива і розумна істота і по Україні, і за кордон... І я гадаю, що це може зробити тільки Моцюра... І че-

рез те я ходив і думав... І нарешті вирішив завтра їхати до нього... Нехай створить з нашої туги твір українського слова так, як колись створив Бог чоловіка з глини, а я покладу на музику» [6, с.5]. Тобто відрефлектований автобіографізм орієнтується на серйозні проблеми національного соціуму, людини-творця, яка моделює новий дискурс як вихід із тоталітарної зацикленості в площину метафізичного пошуку, обумовленого бажанням врятувати національний світ через слово. Це витворює в українській прозі модель химерно-трагічного світу.

Відзначимо, що між суб'єктом і об'єктом завше існує зона істотного конфлікту, що відображається у вигляді рефлексії, трагічного усвідомлення відчуженості власного «я» від світу: «Гарасим почув, що в нього страшно заболіло в плечі, і пустив виступ нори, і поволі, зачіпаючися боками за нерівність її, став висуватися в загороду... Чи коли-небудь якась людина могла переживати де-небудь у світі цілком свідомо щось подібне, що було схоже на советську немилосердну і всезнищуючу дійсність у канцеляріях селянських урядів, в міських і в судових і в тюрмах? Де благання, мотиви і причини ніколи не беруться на рахубу, аби людині зробити полегшення; а коли і вислуховуються, то тільки на те, аби цю людину певніше знищити і з більшими муками. Така реальність ставала правдою кожного людського ества, і його обертала у розпечений камінь болю, і не дозволяла ніколи людині, люто схопленій советськими порядками, скаржитися чи плакати. І зараз ця тупа безнадійність у Гарасимову свідомість пустила тільки дві чорні цятки, які з сумним гудінням летіли в рожевому клубку гарячки назустріч одна другій» [6, с.6]. Тоталітарній єдності смертоносної маси як спадку колоніальної епохи протиставлений рефлексивний суб'єкт, репрезентований модусом всеохоплюючої самотності, песимізму, душевного болю, розчарування, особливо після зустрічі з композитором, коли Гарасим уражений цинізмом та примітивністю існування псевдотворчої людини, на котру він покладав величезні надії.

Тому цілком очевидно, що автор прагне повернути людину до живого відчуття, емпатії, оскільки духом часу є дух байдужості: «Здавалося, що це на нього налягла останній раз та тога, якої він бажав для своїх виступів перед небом і землею, аби і вона разом з накритим зникла безслідно під другою тогою, але вже вічної ночі. А вже як підняли його і стали нести, худа руденька сестра, яку Гарасим бачив сьогодні вранці за спиною в Моцюри, ідучи, говорила: «Яке лихо... А я ж його сьогодні бачила... Такі в нього дитячі очі були. І такий він був зніяковілий, неначе той школярик перед учителем, що налив чорнила на зошит... Мені його так шкода було... І так і хотілося поцілувати у ті чисті хлоп'ячі вуста» [6, с.7].

Критична авторська рефлексія у творі спрямована на відсутність суб'єктності, що означає тут відсутність свідомості і проектується на тотальну діагностику тогочасного національного світу. Автор у підсумку рефлексує: «Всі вони загнані тепер у колгоспну дійсність і божевільні! І каліки, і подібні до калік уже не мають права блукати вільно по Україні та ще на вільнім утриманні в сердечного люду. І серце цим не вдовольняється, і питається сенсу буття на землі, і жде святої правди для себе і для охорони тих людей, яких всі-всі зневажають, і всі розраховують тільки на них, коли треба реалізувати якусь свою удачу... О горе, горе!» [6, с.7] .

Висновки. Основним засобом художнього мислення митця стає інтерес творчої особистості до самої себе, до самостереження, що реалізується як постійний рух углиб власної психіки, а на рівні тексту – психоаналізом маргінальних (межових) станів особистості. Таким чином з'являється індивідуально-суб'єктивна позиція письменника, в епіцентрі твору – модерністське авторське «я», котре рефлексує над психологією сучасника. Текст завершується певним експериментом над власною психікою, яка, звичайно ж, є репрезентантом тоталітарної деструктивної дійсності; індивідуалізмом, масштабністю художнього осмислення маргінальних станів людини, тобто авторефлексією, яка стає провідною тенденцією модерністського художнього мислення.

Список використаної літератури

1. Моклиця М. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика. Луцьк: Вежа, 1998. 295 с.
2. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. К.: Академвидав, 2006. 504 с.
3. Поліщук В. Кілька штрихів до осмислення життя і творчості Тодося Осьмачки. Вибране. Т. 2. Розстріляні таланти (Репресовані письменники Черкащини). Черкаси, 2013. С. 106–115.
4. Жулинський М. Тодось Осьмачка. Приречений на самотність і вигнання. Українська література: творці і твори. Київ, 2011. С 458–469.
5. Піскун О. Письменник і тоталітаризм. Психоаналітична інтерпретація прози Тодося Осьмачки: монографія. Черкаси, 2010. 262 с.
6. Осьмачка Т. Психічна розрядка. [Електронний ресурс]. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/UKR/BOOK/OSMACHKA/psihichnarozrjadka.dhtml>. (дата звернення: 09.08.2020).

Summary. *Vertyporokh O. The specifics of the author's self-reflection on the marginal states of personality in the story «Emotional Release» by Todos Osmachka. The article identifies and explores the main aspects of the author's modernist self-reflection on the marginal states of personality in the story «Emotional Release» by Todos Osmachka. It is emphasized on the actualization of the author's self-reflection in the period of contemporary artistic discourse development, on the specific features of artistic autobiographical nature and reflection, on the reasons for the creative personality psychotization in the early years of the twentieth century. The analyzed story reveals the scale of artistic understanding of the psychological borderline of a man, in particular the creative personality of Harasym Sokyra. Being disillusioned with the idea of saving Ukraine with the power of word, he falls a victim to a crazy sadist of psychiatric clinic. Thus, the author issued the final verdict on Soviet society with its total control and immorality, creative character assassination and democratic world destruction.*

Key words: *modernism, self-reflection, borderline, marginality, psychotic state, self-understanding, author's position, thanatic motives, victim psychology.*

Одержано редакцією – 19.10.2020 р.
Прийнято до публікації – 19.11.2020 р.